

Molla Pənah Vaqif və Qarabağ ədəbi mühiti

Qurban BAYRAMOV,
tənqidçi-ədəbiyyatşünas

Azərbaycan xalqının XVIII əsrdə yetirdiyi ədəbi şəxsiyyətlərin ən qüdrətli Molla Pənah Vaqifdir. Onun yaradıcılığı Azərbaycan poetik düşüncə və bədii-estetik fikri tarixində yeni bir mərhələ açmışdır. M.P.Vaqif millipoeziyanın, realist bədii şeirin banisi, Yaxın və Orta Şərqdə ictimai şüur hərəkatının böyük avanqardı və ideoloqudur.

Bir mütəfəkkir-şair, ictimai xadim, böyük sənətkar kimi qədim və zəngin ənənələr üzərində yetişdiyinə baxmayaraq, M.P.Vaqifin titanik fəaliyyətinin bir çox sahələri haqqında danışarkən "ilk" sözünə, "birinci" təyininə dönmə-dönə müraciət etmək lazım gəlir. Yəni tarix, ictimai gerçəklik bütün şüurlu həyatını təmənnasız olaraq xalqın tərəqqisi işinə həsr etmiş bu alovlu ürək və nadir yaradıcı təfəkkür sahibinin çiynlərinə, nəcə-nəcə müasirinegücü çatmayan çox ağır vəzifələr qoymuşdu. Böyük iftixar hissi ilə etiraf edirik ki, M.P.Vaqif təkcə Azərbaycanda deyil, bütün Yaxın Şərqdə yüksək dərəcədə aydın konsepsiyaya malik ilk realist poeziyanın banisidir... Bu tarixi ədəbi hadisə necə baş veribdir?

Akademik Kamal Abdullanın belə bir deyimi var: "Mətnlə oynamaq!" İki sözdən ibarət bu fikrə bir mono-qrafialıq mənə, məzmun sıışıbdır! Görkəmli yazıçı və akademikın söyləməsində bu, "Mövcud mətnlərin başqa, tanış olmayan interpretasiyası (kimi buna deşifrə deyir...), başqa məzmunun köhnə formada imitasiyasıdır...."

Bu fikri perefrəz edəsi olsaq M.P.Vaqif xalq şeir şəkillərinin məlum-məşhur mətnləri ilə oynayaraq onları mənə və məznunca, ruhca tamamilə yeni bir axara saldı, onda da, "başqa (deyə ki, yeni) məzmunun köhnə-formada (qoşmda, gəraylıda, müxəmməsə) imitasiyası hadisəsi baş verdi və bununla da, poeziyada yeni bir mərhələnin başlanğıcını qoymağa nail oldu...

Akademik İsa Həbibbəyli yazır: "Molla Pənah Vaqif çoxəsrlik Azərbaycan şeirində ilk dəfə olaraq "qəzəli-aşıqanə"dən imtina edib, realist cizgilərə əsaslanan yeni tipli məhəbbət şeirləri yaratmışdır. ...Molla Pənah VaqifMəhəmməd Füzulidən sonrakı və Mirzə Fətəli Axundzadədən əvvəlki dövr Azərbaycan realizminin yaradıcısıdır".

M.P.Vaqif poetik irsi böyük ənənlərə söykəndiyindən belə cazibədar olmuş və yeni mərhələnin əsasını yarada bilmişdir. Qaracaoglan (1606-1674), Aşıq Ömər (1630 - 1707), Aşıq Abbas Tufarqanlı (XVI yüzilin sonları - XVII yüzilin əvvəlləri), Sarı Aşıq (XVII yüzil) və başqaları ondan əvvəl yaşamış-yaratmış, Xəstə Qasım (1684-1760), Aşıq Valeh (1729-1822), Ağ Aşıq (Aşıq Allahverdi - 1754 - 1860) və bu kimi el sənətkarları isə onun müasiri olmuşlar.

Görk üçün iki misala müraciət edək.

Abbas Tufarqanlı:

Oğrun yollara baxmaqdan,
Bağrım qan oldu, gəlmədi.
Ağlamaqdan eynim yaşı,
Bir ümman oldu, gəlmədi.

M.P.Vaqifdə:

Baddi-səba, bir müjdə ver könlümə.
Ol güli-xəndanım neçin gəlmədi?
Xəyalım şəhrini qoydu divanə,
Sərvərim, sultanım neçin gəlmədi?

Sarı Aşıq:

Əyibdi qəddimi qaşların tağı,
Qəsd eləyib şirin cana gözlərin.
Bu qədər şux baxıb, aşıq, öldürmə,
Heyifdi batmasın qana gözlərin.

M.P.Vaqifdə:

Vaqif ki, düşübdür əqlü kamaldan,
Əskik olmaz başı qovğadan, qaldan,
Nə zülfərdən bilin, nə xəttü xaldan,
Eyləyibdir onu divana gözlər.

Sarı Aşıqda lirik qəhrəman "Şirin cana qəsd etləyir", M.P.Vaqifdə "onu divanə" eyləyir - motiv eyni olmasa da, oxşardır, Vaqifin şux ovqatı ilə səsləşir...

Sonrakı dövrdə, Aşıq Alı yaradıcılığında isə M.P.Vaqif poeziya havasının davamını müşahidə edirik. Aşıq Alının "Görmədim" gəraylısı buna əyani sübutdur:

Viranə bağlara mən oldum bağban,
Almasın, heyvasın, narın görmədim.
Bivəfa sözündən çox cəfa çəkdim,
Bəslədim budağın, barın görmədim.

Belə misalların sayı onlarcadır və bütün bunlar bir daha göstərir ki, M.P.Vaqif Azərbaycan poeziyasının yeni mərhələsinin banisi kimi özündən əvvəlki ənənədən ustalıqla bəhrələnməmişdir və ondan da, bolluca bəhrələnməmişlər... M.P.Vaqif Qazaxda doğulsa da, onun poetik ruhunu formalaşdıran, bir ustad sənətkar kimi yetişdirən XVIII əsr Qarabağ ədəbi mühiti olmuşdur. Qarabağ hakimi İbrahimxəlil xan Cavanşirin dövründə Şuşaözünün parlaq bir dövrünü - çiçəklənmə, tərəqqi, mə-dəniyyət dövrünü başlamışdı. Şəhər-də əsas ictimai qüvvəyə çevrilmiş sə-nətkarlar ordusu əmələ gəlmiş, burada xalq təfəkkürünün ən gözəl abidələrini yaradan mahir söz, qələm, fırça ustaları, müxtəlif zövqlü zəka sahibləri, yaradıcı qüvvələr toplaşmışdı. Şuşa həm də poeziya mərkəzi kimi formalaşmağa başlamış, Molla Pənah Vaqif başda olmaqla Qarabağ ədəbi mühiti yaran-mışdı. Molla ƏliXəlifə, Molla Zey-nalabdin və bir çox başqa şairlər Vaqif ədəbi məktəbinin iştirakçıları kimi hələ o dövrdə tanınırdılar. Böyük şair Molla Pənah Vaqif 1759-cu ildə Şuşanı özünə vətən seçərkən İbrahimxəlil xana yazdığı birfəxriyyədə deyirdi:

Qarabağ içrə bir şair Kəlimullah Musadır,

Cavanşir içrə bir mövzun bayatı dəsti beyzadır.

Bu misralardan məlum olur ki, Vaqif Qarabağa köçən zamana qədər Şuşa qalasında Musa Kəlimullah adlı məşhur bir şair yaşayıb-yaradarmış. Və o da aydın olur ki, Musa Kəlimullah XVIII əsr Qarabağ poeziya məktəbinin ilk rüşeymini yaradanlardan biri olmuş və bu məktəb sonralar inkişaf edərək M.P.Vaqifin şəxsində özünün ən yüksək pilləsinə qalxmışdır. Həmçinin, Qarabağda "mövzun bayatı dəsti" olması da bu beyitdə təstiqini tapır ki, burada da, M.P.Vaqifin sələfi olan Sarı Aşıq yada düşür... Yəni, bunu nəzərə çatdırmaq istəyirik ki, M.P.Vaqifin Qarabağa, Şuşaya gəlişinə qədər burada sayılan, seçilən bir poetik mühit mövcud idi və M.P.Vaqif bu mühitin-genişlənməsinə və dərinləşməsinə səbəb oldu...

Molla Pənah Vaqif və Qarabağ ədəbi mühiti M.P.Vaqif öz ənənələri ilə seçilən ədəbi məktəb yaratmış ölməz sənətkardır. Onun klassik bədii fikir salnaməmizin parlaq səhifələrindən birini təşkil edən irsi müasir dövrdə də, insanların əxlaqi-mənəvi kamilləşmə-sinə xidmət edir.

Azərbaycan tarixinə siyasi xadim kimi də daxil olan M.P.Vaqif hər zaman tələyüklü məsələlərin həllində müdriklik və uzaqgörənlik nümayiş etdirib. Qarabağ xanlığının baş vəziri, dövlət xadimi, diplomat olmuş şair Azərbaycan xanlıqları arasında ictimai-siyasi əlaqələrin möhkəmlənməsinə öz töhfəsini verib. Bu onun ictimai nüfuzudur... Onun ədəbi nüfuzu da, heç ictimai nüfuzundan əksik olmamış, əksinə bir-birini tamamlamışdır...

Bir məsələni, yeri gəlmişkən, xatırladım ki, Müstəqillik illəri ədəbiyyatşünaslığında ilk dəfə "Qarabağ ədəbi mühiti" (2001) tədqiqatını mən aparmışam.

Bu tədqiqatda VII əsrdə Bərdəli Davdaqdan tutmuş, XXI əsrə qədər Qarabağdan çıxmış bütün şair və üləmələr barəsində, xronoloji ardıcılıqla məlumat vermişdim. Sonralar bu ideya yaxşı ki, genişləndi və mənim təklif etdiyim struktur dönmə-dönə müxtəlif müəlliflər tərəfindən təkrarlandısı da, yaxşı olmayan və məni ağrıdan o oldu ki, biri də, ilk mənbəi xatırlatmadı...

Molla Pənah Vaqif Azərbaycan ədəbiyyatı tarixində özünəməxsus mövqeyi olan qüdrətli ədəbi simalardandır.

Ədəbiyyat tariximizdə Nizami və Füzulidən sonra ədəbi məktəb yaradan sənətkardır. Onun yaradıcılığı ədəbiyyatımızın yüksəliş tarixində şəxsiz yeni bir mərhələnin başlanğıcıdır.

M.P.Vaqifin öz dövründə yaşayan şairlərin, demək olar ki, hamısı onun poeziyasının və ilhamının təsir dairəsində olmuşlar. Onun həməsri olan aşıq Əlağa Qaracadağı Kəlibərinin Molla Pənaha həsr etdiyi şeir sübut edirik, Vaqifin dövründə yazıb-yaradan şair və aşıqlar onun yaradıcılığına, şəxsiyyətinə yaxından bələd olublar, nəinki, onun təsiri ilə yazıb-yaradıblar, hətta ona ustad gözü ilə baxaraq Vaqifə şeirlər də həsr ediblər...

Bu gövhər gözlərin, ey alicənab,

Tamam aşıqlərin şəminə gəlmiş.

Fəsaətdə, bəlağətdə sənin tək

İnanma ki, ruyi-zəminə gəlmiş.

Bu gəraylıda M.P.Vaqifin müasiri olan Əlağa Qaracadağı Kəlibəri M.P.Vaqifi ustad şair adlandırmış, dövrün bütün şairlərini, aşıqlarını obrazlı şəkildə pərvanəyə bənzəderək, onları ustadın şamının cazibəsinə gəlməsinə işarət etmiş, Vaqifi fəsaət və bəlağətdə yeganə hesab etmişdir. Onu bu əsrdə şairlərin başçısı, xanı hesab edərək, müderris - müəllim adlandırmış və cəmi şairlərin onun "sözünün dəminə" gəldiyini bildirmişdir. Özünün də, busevdanın - təsirinə düşməsinə and içmişdir: "Vallah, billah, sən düşdüyn səvdayə, Artıq mən fəqirin sərinə gəlmiş", - demişdir.

Tarixi faktlarla məlumdur ki, M.P.Vaqif ilk vaxtlar Şuşada müəllimlik etmiş, Şuşanın nüçəbalarının övladlarına dərs vermişdir. Heç, şübhəsiz, bunların sırasında elmlı, savadlı, hətta ilhamlı adamlar yetişmişdir. M.P.Vaqifİbrahim xan Qarabağının övladlarına da dərs vermişdir. Bunlardan Ağabəyim ağa (1780-1832) və "Tuti" təxəllüslü Əbülfət ağa müəllimlərinin təsiri ilə şeirlər yazmışlar. Ağabəyim ağanın bayatıları məşhurdur. Ağabəyim Ağaqabiliyyətli, bacarıqlı və gözəl olmaqla bərabər, həm də çox vətənpərvər bir qadın olmuşdur. Azərbaycanca, farsca şeirlər yazmışdır.

Y.V.Cəmənzəmənlinin yazdığına görə Vaqifin şeirlərinin üzünü öz bəyazına köçürmüş vəonlara bənzər qoşmalar, bayatılar yazarmış. Bizə gəlib çatan və dillər əzbəri olan bayatları da, bunlardır...

Qərib bir diyarda ömür-gün sürən, min nazın, nemətin içində bəslənən Ağabəyim vətən həsrətini söylədiyi bayatılarda dilə gətirir:

Əziziyəm, Qarabağ,

Şəki, Şirvan, Qarabağ,

Tehran cənnətə dönsə,

Yaddan çıxmaz Qarabağ!

Qəriblikdə Qarabağ fauna və florasından apardıraq orada saldırdığı "Vətən bağı" gülüstani da onun Vətən-Qarabağ həsrətini ovutmur:

"Vətən bağı" al-əlvandır,

Yox içində Xarıbülbul.

Nədən hər yerin əlvandır,

Köksün altı sarı, bülbul",

- deyə fəğan çəkir...

Əbülfət xan Tutinin (???- 1839) də, yazdıqlarının çoxu türk, bir qismi isə fars dilindədir. Bir çox ünlü təzkirələrdə Əbülfət xan Tutidən istedadlı şair kimi danışılır və qoşqularından nümunələr verilir. Əbülfət xan TutininMəhəmməd ağa Müctəhidzadənin "Riyazül-əşiqin" təzkirəsində əksini tapan bir qəzəldən iki beyt:

O gün kim həsrət ilə ol büti-zibadan ayrıldım,

Qalıb bir surəti-bihiss kimi mənədən ayrıldım.

...Fərağın şiddətindən lal olur bu Tutiyi-təbim,

Məzəcim təlxdir kim ləli-şəkərxadan ayrıldım.

Əbdürrəzzaq bəy Dünbili öz əsərində Əbülfət xan haqqında yazır: "Elə şirin kəlamları var idi ki, Hindistan tutuqşuları onun bəlağətini şəkər süzlən bu beytlə söyləyirdilər:

Tuti səndən gözəl söz deyə bilməz,

Sənin ağzından söz şəhdilə çıxar.

Nami-şərifli Əbülfət xandır. Qarabağ valisi İbrahimxəlil xan Cavanşirin adlı-sanlı və əziz xələfidir. Tərifə layiq zəti istənilən qədər yaxşılıq etməkdə məşhur, xoşagəlməli sifətləri o qədərdir ki, kəramət və şərəfət arxı kimivəsf olunur".

(Davamı var)